

उपसंहार व निष्कर्ष

‘नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा चिकित्सक अभ्यास: निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात’ हा विषय संशोधनासाठी घेण्यामागे, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा सर्वांगाने विचार करून काही निष्कर्ष मांडावेत व एकूणच मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या आकलनाच्या कक्षा विस्तृत कराव्यात हा उद्देश होता. या अभ्यासामुळे नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचे आकलनात नक्कीच भर पडणार आहे असा विश्वास वाटतो.

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता पूर्वाश्रमीच्या ग्रामीण कादंबरीपेक्षा वेगळी किंवा त्या कादंबरीचा कोणताच ठसा नसणारी अशाप्रकारची ग्रामीण कादंबरी नव्वदोत्तर काळात लिहिली गेली असे दिसून येते. आशय आणि काही प्रमाणात आविष्कार या दोन्ही मध्ये ती पूर्वाश्रमीच्या कादंबरीपेक्षा भिन्न असल्याचे दिसते. वास्तवदर्शन हे एकूणच ग्रामीण कादंबरीचे महत्त्वाचे लक्षण राहिले असले तरी, नव्वदोत्तर कादंबरी ग्रामीण जगण्यातील किंवा नव्या बदलांनी ग्रामीण जगण्यात संक्रमित केलेले भिषण वास्तव नव्वदोत्तर कादंबरी अधिक प्रखरतेने मांडताना दिसते. महत्त्वाचे म्हणजे, ग्रामीण माणसाच्या जगण्याला वेगवेगळ्या बाजूंनी नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी स्पर्श करताना दिसते. ग्रामीण भागातील एकत्र कुटुंबपद्धतीचा कोसळणारा आलेख त्यांच्यामधून ज्या प्रकारे व्यक्त होतो त्याच प्रकारे ग्रामीण भागातील सुशिक्षित बेकारांची समस्या, शेतीबद्दलचा युवा पिढीचा उदासीन दृष्टिकोन, न परवडणारी शेती, दोन पिढ्यांतील संघर्ष, ग्रामीण स्त्रीचे जगणे, नगदी पिकांचा चकवा, ग्रामीण परिसरातील राजकारण, शेतकऱ्याला त्याच्या भूमितूनच उद्ध्वस्त करण्याचे प्रयत्न व त्यासाठी शेतकरी देत असलेला लढा, शेती सोबतच मच्छिमारी किंवा तत्सम उद्योग करून आपले पोट भरणाऱ्या ग्रामीण माणसाची व्यथा, ग्रामीण परिसरातील उद्ध्वस्त होऊन देशोधडीला लागलेला कारागीर, प्रदुषणकारी प्रकल्प, खाण उद्योग यामुळे गावाचे होणारे उद्ध्वस्तपण, अशा असंख्य विषयांना नव्वदोत्तर कादंबरी स्पर्श करताना दिसते. हे सगळे विषय म्हणजे बदलत्या वास्तवाचे ग्रामीण लेखकांनी घडविलेले भिषण असे वास्तव दर्शन आहे, असेच म्हणावे लागते. नव्वदोत्तर काळात सुरू झालेल्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने ग्रामीण भागावर किती खोल परिणाम केला आहे, किंबहुना शेतकऱ्यांच्या, कष्टकऱ्यांच्या दिवसेंदिवस दुर्धर होत जात असलेल्या या अवस्थेला हे जागतिकीकरण कसे कारणीभूत आहे याचे विश्लेषणच प्रत्यक्ष -अप्रत्यक्ष रित्या या नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्या करताना दिसतात. लेखकाचा परिस्थितीकडे पाहण्याचा बदललेला दृष्टिकोन, हा देखील नव्वदोत्तर कादंबरीचा विशेष म्हणून सांगता येतो. नष्ट होणारे ग्रामीण व्यवस्था व त्या बदलचे भाबडे दुःख हा नव्वदपूर्व ग्रामीण

कादंबरीचा विशेष होता, या संदर्भात आनंद यादव यांच्या ‘गोतावळा’ कादंबरीचे उदाहरण घेता येईल. परंतु नव्वदोत्तर काळातील ‘ऐसें कुणबी भूपाळ’ सारख्या कादंबरीतून मात्र, शेतकऱ्यांच्या आजच्या परिस्थितीस शेतकरीच कसा जबाबदार आहे, या संदर्भात भारत काळे सारखा लेखक कठोर आत्मपरीक्षण करून आपले लेखन करताना दिसतो. एकत्र कुटुंबपद्धती उगाच टिकवू ठेवण्याचा अट्टाहास करण्यापेक्षा, काट्याचा नायटा होण्या अगोदर जमिनीच्या, घराच्या वाटण्या झाल्यास भावाभावात कायमी कटुता निर्माण होणार नाही, भावाभावातील नात्यांमधील गोडवा कायम टिकून राहील, लेखक हेच नेमकेपणाने अधोरेखित करताना दिसतो. लेखकाचे हे आकलन नव्वदपूर्व ग्रामीण कादंबरीतील आकलनापेक्षा निश्चितच वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. ‘चाळेगत’, ‘बारोमास’, या कादंबऱ्यांमधून जागतिकीकरणाचे कृषी क्षेत्रावर होणारे घातक परिणाम अधोरेखित झाले आहेत. प्रवीण बांदेकर किंवा सदानंद देशमुख या लेखकांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून हे नेमकेपणाने दाखवून दिले आहे. बदलत्या व्यवस्थेसमोर आज सगळ्यांनाच कसे शरण जावे लागत आहे, याचे त्यांनी केलेले विश्लेषण आपणाला अंतर्मुख करणारे आहे, या वर्णनातून जागतिकीकरणाचे विध्वंसक रूप आपल्यासमोर उलगडत जाते. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून आलेली ही नवी व्यवस्था सामान्य माणसाच्या जगण्याची कोंडी कशी करते ते या कादंबऱ्यांमधून व्यक्त होते. मच्छिमारांच्या हातून त्यांचा पारंपरिक व्यवसायच ओढून घेतला जातो तर कृषीचा मिळकतीपेक्षा खर्च अधिक होत असल्याने शेतकऱ्यांसमोर कर्जबाजारी होऊन आपले शेत विकण्याशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय त्याच्यासमोर शिल्लक राहत नाही किंवा तो आत्महत्येच्या टोकाकडे तरी जातो. यंत्रावर तयार होणारा माल गावात येऊ लागला आणि गावातील कारागीर बेकार झाले. एकूणच बदलती जागतिक व्यवस्था ग्रामीण व्यवस्थेवरच कसा परिणाम करते हे यातील बहुतेक कादंबऱ्यांनी दाखवून दिली आहे. वास्तवाची मांडणी या कादंबऱ्यांतून झालीच आहे व हे बदलते वास्तव भयानक असून शेतकरी, कष्टकरी समाजाला मुळापासून उखडून टाकणारे आहे हे दाहक सत्य या कादंबऱ्या मांडतात. आज शेतकऱ्याला आत्महत्येपर्यंत ही व्यवस्था कशी घेऊन जाते याचे विश्लेषण आणि वर्णन या कादंबऱ्यांमधून आले आहे. बदलत्या वास्तवाचा आलेख नेमकेपणाने मांडून भाबडा आशावाद पूर्णपणे निपटून काढून शेतकरी-कष्टकरी समाजाचे वास्तव उघडे करून नव्वदोत्तर मराठी कादंबरी दाखवित असल्याने, साठोत्तरी कादंबरीचा विचार करत ती नक्कीच पुढच्या पायरीवर गेली आहे असे म्हणता येते.

नव्वदोत्तर कादंबरी भिषण वास्तव मांडते परंतु ‘ग्रामीण कादंबरी’ म्हणून ती निश्चित असे तत्त्वज्ञान मांडताना किंवा नेमका असा काही मूल्यविचार देताना दिसून येत नाही. अर्थात, काही कादंबऱ्या याला अपवाद आहेत व

त्या काही एक मूल्यविचार देताना देखील दिसतात. ‘चाळेगत’, ‘तणकट’ या कदंबच्या काही एक मूल्यविचार देतात किंवा या कादंबऱ्या वाचत असताना वाचकाला देखील विचार प्रवृत्त करतात. कादंबरी लिहीत असताना लेखकांची काही एक मूल्यदृष्टी व्यक्त होत असते किंवा लेखकाने काही एक मूल्यदृष्टी घेऊन लेखन करणे अपेक्षित असते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचा विचार करता या सर्वच कादंबऱ्यांचे लेखन काही एक मूल्यदृष्टी ठेवून झाले आहे किंवा या कादंबऱ्यांचे लेखन काही एक नैतिक भूमिका घेऊन झाले आहे असे दिसत नाही परंतु काही कादंबऱ्यांचे लेखन मात्र अशी नैतिक भूमिका घेऊन झाल्याचे दिसते. लेखकाची नैतिक भूमिका म्हणजे लेखकाचा जगण्याविषयीचा दृष्टिकोन असतो असेही म्हणता येते. ‘तणकट’ सारख्या कादंबरीतून लेखकाचा हा दृष्टिकोन स्पष्टपणे दिसून येतो. जाती-जाती मधील संघर्षाची मांडणी करीत असतानाच संघर्षातून नव्हे तर समन्वयातून आपणाला पुढील वाटचाल करावी लागेल, हा या कादंबरीतून व्यक्त होणारा दृष्टिकोन ही लेखकाची नैतिक भूमिका आहे. ‘ऐसे कुणबी भूपाळ’ मधील लेखकाची भूमिका ही लेखकाची नैतिकता व्यक्त करणारी आहे असे निश्चित म्हणता येते. एकत्र कुटुंबपद्धती टिकली पाहिजे हा भाबडेपणा न जपता योग्यवेळी योग्य पद्धतीने जमीन व घराच्या वाटण्या झाल्यास नात्यातील गोडवा कायम राहील हा लेखकाचा दृष्टिकोन म्हणजे त्याची लेखक म्हणून असलेली नैतिक भूमिकाच आहे ही त्याची भूमिका ही प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेच्या विरोधात आहे असेही वाटू शकते परंतु कालसापेक्ष अशी, ही लेखकाची नैतिक भूमिका आहे. अर्थात, सर्वच कादंबऱ्यांतून लेखकाची म्हणून असलेली नैतिक भूमिका व्यक्त होतेच असेही दिसत नाही. अनेक कादंबऱ्या या रिपोर्टाज पद्धतीने लिहिलेल्या आहेत. जे घडले, जसे घडले तसे सांगणे ही त्यामागील लेखकाची भूमिका असल्याचे दिसते. यामधून वास्तवाचे दर्शन होते परंतु या वास्तवाबद्दलचे लेखकाचे आकलन व या वास्तवात परिवर्तन व्हावे म्हणून काय करता येईल, याबद्दलचा कोणताच दृष्टिकोन व्यक्त होताना दिसत नाही. ज्या वेळी लेखक नैतिक भूमिका घेऊन लेखन करतो तेव्हा तो या परिस्थिती बदलण्यासाठीच्या काही दिशा देखील सूचित करताना दिसतो. या संदर्भात ‘बारोमास’ कादंबरीचे उदाहरण घेता येईल. आज शेती करणे अशक्य आहे, शेतीतील जगणे म्हणजे नरक आहे याची तीव्र जाणीव ही कादंबरी देतेच पण ही जाणीव देतानाच कादंबरीच्या शेवटी एकनाथ शेतकरी आंदोलनात सक्रीय होताना दिसतो. संघर्ष केल्यास शेतकऱ्याला पुन्हा चांगले दिवस येतील पण यासाठी शेतकरी संघटन आवश्यक आहे हा विचार ही कादंबरी देते. पारंपरिक शेतीची गुणवैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन आधुनिकतेचा स्वीकार शेती व्यवसायात करावा लागेल, हे जे लेखक सुचवतो ते ही तेवढेच महत्त्वाचे आहे. लेखकाची नैतिक भूमिका या सर्वातून व्यक्त होते असे म्हणता येते. ‘चाळेगत’ मधून देखील

आजची व्यवस्था सर्वसामान्याचे जगणे अशक्य करणारी आहे याची प्रचिती ही कादंबरी पुन्हा पुन्हा देते. त्याच बरोबर, ही कादंबरी लेखक ज्या चळवळीचा पुरस्कर्ता आहे त्या समाजवादी चळवळीची देखील कठोर समीक्षा करताना दिसते. ‘कृतीशून्य राजकारणापेक्षा मूल्यविचार नसलेले कृतीशील राजकारण लोकांना पसंत असते’ हा लेखकांने काढलेला निष्कर्ष सर्वांनाच अंतर्मुख करणारा आहे. या कादंबरीच्या शेवटी ‘देसरूढी’ काढण्याच्या प्रथेचे केलेले वर्णन हे प्रतिकात्मक व लेखकाच्या नैतिक भूमिकेचे विश्लेषण करणारे आहे. आता आपल्या वैचारिकतेची ‘देसरूढ’ काढण्याची गरज आहे. आपण आपला स्वार्थी, संकुचित विचार, स्वतःपुरते पाहण्याची वृत्ती न सोडल्यास आपला अंत नक्की आहे. देसरूढ काढून गावातील कचरा जाळला जातो तसाच आमच्या विचारांना आलेली मलिनता जाळून न टाकल्यास विचारांचे मालिन्य तसेच राहणार असून चांगला विचार कोणाच्याही मनात रुजणेच अशक्य होऊन जाईल. आज प्रत्येकाने आपली स्वतःची ‘देसरूढ’ काढली पाहिजे आणि हे न झाल्यास आपल्या जमिनी, आपला समुद्र या सर्वांना आपण पारखे होणार आहोत. माणसाला त्याच्या मुळापासून उद्ध्वस्त करणारी ही व्यवस्था आपणाला जगू देणार नाही हा प्रतिकात्मकतेतून व्यक्त होणारा आशय हा लेखकांने स्वीकारलेल्या नैतिक भूमिकेचा परिपाक आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते.

बोली भाषांचा व्यापक प्रमाणात होऊ लागलेला वापर हे नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते. साठोत्तर काळातच बोलीचा वापर साहित्यातून होऊ लागला होता ‘धग’ सारखी कादंबरी हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे. ऐंशी नंतरच्या ग्रामीण लेखकांनी निवेदनासाठी देखील बोलीचा वापर सुरू केल्याचे दिसते. नव्वदोत्तर कादंबरीचा विचार करता ही कादंबरी ज्या परिसरात घडते त्या परिसरातील बोली भाषेचा गोडवा घेऊनच येताना दिसते. एकाच बोलीतील विविध छटा विविध कादंबरीतून व्यक्त होताना दिसतात. भाषा आणि प्रदेश यांचे एक अभिन्न नाते असल्याने भाषा त्या प्रदेशाला जीवंत करते. भाषा अनेकवेळा त्या प्रदेशाची मानसिकता देखील व्यक्त करित असते. हे सर्व लक्षात घेता, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील भाषेचा लेखकांनी वापर अगदी जाणीवपूर्वक केला आहे असे दिसून येते. मराठी ग्रामीण कादंबरीला पुढील टप्प्यावर घेऊन जाण्यास या भाषेचे मोठे योगदान आहे. गोमंतकीय लेखकांनी मात्र ‘स्थानिक बोलीचा संवादात देखील न केलेला वापर’ ही खूप मोठी उणीव म्हणून सांगता येते. कदाचित गोमंतकातील भाषिक संघर्षाची पार्श्वभूमी या सर्वांना असावी. मी अभ्यासाला निवडलेल्या कादंबऱ्यांमध्ये ही उणीव दिसत असली तरी आता नव्या दमाच्या लेखकांनी ज्या कादंबऱ्या गोव्यात लिहिल्या आहेत उदा- ‘ओरबिन’ किंवा ‘खाण माती’ या कादंबऱ्यांमधून मात्र संवादासाठी

स्थानिक भाषेचा वापर करण्यात आला आहे. स्थानिक बोलीचा संवादात वापर झाल्याने भाषिकदृष्ट्या विचार करता, या कादंबऱ्या अधिक जीवंत वाटतात.

हा आढावा घेतल्यानंतर आता एकूण प्रबंधलेखनाचा आढावा घेणे किंवा निष्कर्ष मांडणे आवश्यक आहे. ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता हे मराठी कादंबरीला लाभलेले सर्वात मोठे 'देशी परिमाण' आहे. मुख्यधारेतील मराठी साहित्याच्या परंपरा या इंग्रजी साहित्यातून अवतरल्या आहेत. मराठी साहित्य विविध टप्प्यावर जी परिवर्तने आली ती देखील इंग्रजी साहित्याच्या प्रभावातून आली हे दाखविता येते. ग्रामीण साहित्याची निर्मिती मात्र या ठिकाणचा सामान्य माणूस, त्याचे जगणे, त्याचा परिसर, त्याच्या आवतीभोवतीचे वातावरण, या मातीशी असलेले त्याचे ऋणानुबंध, त्याचे इतर पाळीव प्राणी एवढेच नव्हे तर झाडे-पेडे या सर्वांशी असलेले नाते या सर्वातून होताना दिसते. ग्रामीण माणसाची निसर्गसन्मुख वृत्ती देखील या साहित्यातून अधोरेखित होते. समूह जीवनाचे जे चित्रण ग्रामीण साहित्यातून होते त्याचे दर्शन मुख्य धारेतील मराठी साहित्यातून होताना दिसत नाही. ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा या देखील येथील लोक परंपरेत त्याच बरोबर म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने जे प्रबोधन युग सुरू झाले त्यात आहेत असे दिसते त्यामुळे मुख्यधारेतील मराठी साहित्य आणि ग्रामीण साहित्य यांच्या प्रेरणा वेगळ्या आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा या येथील देशी परंपरेतून निर्माण झाल्या आहेत हे अधोरेखित करणे महत्त्वाचे आहे.

मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या वाटचालीचा विचार करता ज्याला आपण खऱ्या अर्थाने ग्रामीण कादंबरी म्हणू ती ग्रामीण कादंबरी 1960 नंतरच लिहिली जाऊ लागली. साठोत्तरी काळातील ग्रामीण लेखक आपण ज्या परिसरात लहानाचा मोठा झाला तो परिसर, त्या ठिकाणचे वातावरण, त्या ठिकाणचा निसर्ग, त्या ठिकाणच्या लोक परंपरा, त्या ठिकाणची माणसे, कृषी आधारित जीवन, गावगाड्याचे विविध घटक व त्यांचे परस्पर संबंध, जातीच्या उतरंडी, ग्रामीण माणसावर दबाव टाकणारे विविध घटक, या सर्वाला आपल्या लेखनातून व्यक्त करू लागला. हे व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी शक्य तेवढ्या प्रमाणात त्या ठिकाणच्या बोली भाषेचा उपयोग केला त्यामुळे आशय आणि आविष्कार या दोन्ही अंगांनी ग्रामीण साहित्य हे मुख्यधारेतील साहित्यापेक्षा वेगळे राहिल्याचे दिसते. सुरुवातीच्या काळात या साहित्याकडे दुर्लक्ष केले गेले. त्याचा उपहास देखील केला गेला परंतु नव्वदोत्तर साहित्याचा विचार करता आज ग्रामीण साहित्य हा मराठी साहित्याचा मुख्य प्रवाह होऊ पहात आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते.

साहित्याची निर्मिती हा मानवाच्या भाषिक विकासातील एक अत्यंत महत्वाचा टप्पा आहे. मानवी संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग म्हणून भाषा आणि त्या भाषेतून निर्माण झालेले साहित्य पुढे येते. संस्कृतीचे वहन एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित करण्याचे कार्य भाषा करते व हे करीत असताना साहित्य हे भाषेचे सर्वात महत्वाचे अंग म्हणून समोर येते. माणसाचे व्यक्त होणे आणि ते शब्दाच्या माध्यमातून संकलित करणे भाषेमुळे शक्य होते. हे जे संकलन होते त्यातूनच साहित्य आकाराला आलेले दिसते. कालानुरूप अनेक अवस्थांतून जातजात आज साहित्य आजच्या अवस्थेत येऊन पोहचले आहे. आज साहित्याच्या कक्षा रुंदावत असून साहित्याला अनेक नवीन आयाम प्राप्त होत असल्याचे दिसते. कथात्म, नाट्यात्म आणि भावकाव्यात्म हे साहित्याचे तीन मूलबंध म्हणून सांगितले जातात व या आधारेच साहित्याचे वर्गीकरण केले जाते. ‘कादंबरी’ हा कथात्म मूलबंधाचा एक प्रकार आहे. कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार पाश्चात्य परंपरेतून मराठीत विकसित झाला. भारतात इंग्रजांची राजवट सुरू झाल्यानंतर या ठिकाणच्या नवशिक्षीत पिढीचा इंग्रजी वाङ्मयाशी संपर्क आला व त्यातूनच कादंबरी स्वरूपाच्या लेखनाला मराठीत सुरुवात झाली. अर्थात, आपल्या या ठिकाणची महाकाव्ये, खंडकाव्ये, पोवाडा, बखर वाङ्मय या सर्वांतून कादंबरीची बीजे शोधता येतात. आजच्या कादंबरी वाङ्मयाचे स्वरूप लक्षात घेता, ती पाश्चात्य प्रभावातून विकसित झाली आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते. मराठी साहित्याचा विचार करता, हा वाङ्मयप्रकार मराठीत जसजसा स्थिरावू लागला तसतसे त्याचे उपप्रकार देखील निर्माण होऊ लागले. त्या उपप्रकारातील ‘ग्रामीण कादंबरी’ हा महत्वाचा उपप्रकार आहे. ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता, ग्रामीण कादंबरीच्या प्रेरणा मध्यवर्ती प्रवाहातील कादंबरीपेक्षा पूर्णपणे वेगळ्या असल्याचे दिसते. ग्रामीण कादंबरी ही अधिक देशी जाणिवेतून आविष्कृत होते असे दिसून येते. ग्रामीण कादंबरी ही नैसर्गिक, भौगोलिक, प्रादेशिक वैशिष्ट्ये घेऊन अवतरते व हे करत असतानाच, लोकसंस्कृती, लोकभाषा यातील समृद्ध जाणवा देखील ती व्यक्त करते. सामुहिकता हा ग्रामीण भागाचा स्थायिभाव आहे व ती सामुहिकता ग्रामीण कादंबरी लेखनातूनही दिसून येते. ग्रामीण माणसाच्या जगण्यावर अनेक घटक परिणाम करीत असतात. ग्रामीण परंपरा आणि संस्कृती, शहरी जीवननापेक्षा पूर्णतः भिन्न असल्याने, ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा या मुख्य प्रवाहातील साहित्यापेक्षा निश्चितच वेगळ्या आहेत. कृषिकेंद्रीतता हे ग्रामीण कादंबरीचे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणून सांगता येते. ग्रामीण कादंबरीचा अभ्यास करताना जाणवणारी महत्वाची गोष्ट म्हणजे, नव्वदोत्तरकाळात ग्रामीण कादंबरी हा मराठी कादंबरी वाङ्मयातील सर्वात सशक्त प्रवाह म्हणून पुढे येत असल्याने, ग्रामीण कादंबरीकडे आता फक्त एक विशेषण म्हणून पाहता येत नाही तर त्याच्याकडे आशयिक मूल्य म्हणूनच पहावे लागते. भाषिकअंगाने विचार

करता, कादंबरीच्या अभिव्यक्तीसाठी बोली भाषेचा होणारा वापर हे ग्रामीण कादंबरीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते. बोली भाषेच्या वापरामुळे ग्रामीण कादंबरी अधिक जीवनाभिमुख झाली आहे असेही म्हणता येते.

मराठीतील ग्रामीण कादंबरीच्या विकासाचा विचार करताना काही निश्चित प्रेरणांमधून मराठी कादंबरी विकसित झाली आहे हे दिसून येते. लोकसाहित्याची ग्रामीण भागात असणारी संमृद्ध परंपरा, म.जोतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू महाराज, या सर्वांच्या प्रेरणेतून प्रारंभीच्या काळातील मराठी कादंबरी विकसित झाल्याचे दिसते. ग्रामीण साहित्य हा लेखकाच्या अनुभवाचा जगण्याचा अविभाज्य भाग असल्याने तो आत्यंतिक जिवाळ्याने हे लेखन करतो, त्यामुळेच तो परिसर, तेथील निसर्ग, आणि तेथील माणसे जिवंत होऊन ग्रामीण साहित्यातून अवतरतात. ग्रामीण कादंबरी लेखनांत हे विशेषत्वाने या सर्व प्रेरणांमधून होताना दिसते. सुरुवातेचे काही मोजके अपवाद सोडल्यास 1960 पर्यंत मराठीतील ग्रामीण कादंबरी ही मनोरंजनाच्या अंगानेच जाणारी होती. ‘धग’ सारख्या कादंबरीने ग्रामीण कादंबरीला स्वतःची ओळख दिली आणि त्यानंतर वास्तववादी ग्रामीण कादंबरी लेखनाचे एक नवीन पर्व मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात निर्माण झाले. आनंद यादव व त्यांच्या इतर काही सहकाऱ्यांनी 1977 मध्ये ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीला प्रारंभ केला. मुख्यप्रवाहातील साहित्यात ग्रामीण लेखकांची जी उपेक्षा होते ती दूर करून ग्रामीण साहित्य व ग्रामीण लेखक याला व्यासपीठ मिळवून देण्यासाठी व या साहित्याला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी ही चळवळ सुरू झाली. या चळवळीने ग्रामीण साहित्याला स्वतःची ओळख, स्वतःचे तत्त्वज्ञान देण्याचा प्रयत्न केला. ज्याप्रमाणे ‘दलित साहित्याची चळवळ आणि त्यातून दलित साहित्याची निर्मिती’ असा क्रम दिसून येतो तसे काही ग्रामीण कादंबरीच्या बाबतीत झालेले दिसत नाही. कारण ग्रामीण साहित्याच्या लेखनाला अगोदरच सुरुवात झाली होती व ग्रामीण साहित्याची चळवळ नंतर सुरू झाली. ग्रामीण साहित्याच्या पुरस्कर्त्यांनी आपले प्रेरणास्थान म्हणून म. जोतिबा फुले यांचे नाव घेतले असले तरी फुल्यांचा बहुसंस्कृतिवाद व चिकित्सक दृष्टिकोन ग्रामीण कादंबरीला स्वीकारता आला नाही, हे वास्तव आहे. तसे कोणतेच तत्त्वज्ञान ही ग्रामीण साहित्याची चळवळ ग्रामीण साहित्याला व पर्यायाने ग्रामीण कादंबरीला देऊ शकली नाही परंतु ग्रामीण लेखकाचे आत्मभान जागवण्याचे, त्याच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे व त्याला त्याचे हक्काचे व्यासपीठ मिळवून देण्याचे कार्य या चळवळीने केले एवढे मात्र निश्चित!

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता तीव्र होत चाललेल्या जीवनसंघर्षाचे चित्रण ही कादंबरी आता अधिक सखोलतेने करताना दिसते. शेती व्यवसायातील समस्या वाढल्या आहेत त्याच बरोबर ग्रामीण जीवनातही अनेक नवीन समस्या निर्माण होत आहेत. सुशिक्षितांची बेकारी ही सध्या ग्रामीण जीवनातील मोठी समस्या आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या 'तणकट', 'बारोमास', 'एसईझेड', 'जिनगांनी', 'चाळेगत', अशा अनेक कादंबऱ्यांतून हा प्रश्न तीव्रतेने समोर आला आहे. शेतीतील समस्या हा विषयही अभ्यासासाठी निवडलेल्या अनेक कादंबऱ्यांच्या केंद्रस्थानी आहे. 'साखरफेरा', 'फाटलेले आभाळ', 'पाडा', 'कापूसकाळ', 'बारोमास', 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' अशा अनेक कादंबऱ्या या ग्रामीण जीवनातील समस्याप्रधानतेचे चित्रण करताना दिसतात. विशिष्ट तत्त्वज्ञान घेऊन नव्वदोत्तर कादंबरीचे लेखन झाले आहे असे मात्र दिसत नाही. 'विशिष्ट तत्त्वज्ञान घेऊन लेखन करण्याच्या बाबतीत मराठी ग्रामीण कादंबरी दुबळी आहे.' असे जे डॉ. हरिश्चंद्र थोरात यांच्यासारख्या समीक्षकांनी म्हटले आहे ते ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात देखील लागू पडणारे आहे. अर्थात, नव्वदोत्तर काळात देशीवादाचे एक नवे परिमाण या कादंबरीला मिळाले आहे. डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी प्रस्तुत केलेले हे प्रारूप नव्याने कादंबरी लेखन करू लागलेल्या लेखकांना चांगलेच भावल्याचे दिसते. आजची मराठी ग्रामीण कादंबरी देशीवादाच्या अंगानेच पुढे जात असल्याचे दिसते. म. फुल्यांचे तत्त्वज्ञान किंवा देशीवादी जाणिवा मराठी ग्रामीण कादंबरीकार आपल्या सोयीनुसार स्वीकारताना दिसतो. अनेक वेळा, देशीवादाचा आधार घेऊन चिकित्सा टाळताना दिसतो. ग्रामीण मराठी कादंबरीला भविष्यात निश्चित अशी तात्त्विक भूमिका घेऊन पुढे जायचे असेल तर, फुल्यांचा चिकित्सावाद, बहुसंस्कृतीवाद, देशीवादी जाणिवा, आपल्या लोकपरंपरा आणि लोकमानस या सर्वांचा समन्वय साधत पुढे जावे लागेल. राजन गवस, प्रवीण बांदेकर अशा काही कादंबरीकारांनी यादृष्टीने केलेले प्रयत्न निश्चितच कौतुकास्पद आहेत. पारंपरिकता आणि परिवर्तनशीलता याचा समन्वय साधूनच ग्रामीण जीवनातील कठोर वास्तवाला भिडण्याचा प्रयत्न ग्रामीण कादंबरीकारांनी करणे अगत्याचे आहे. हे सहज घडणारे नसले तरी, ही भूमिका घेऊन ग्रामीण कादंबरी लेखकांनी सातत्याने आपले लेखन केल्यास मराठी ग्रामीण कादंबरी स्वतःचे निश्चित असे तत्त्वज्ञान निर्माण करू शकेल आणि तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत मराठी कादंबरी दुबळी आहे हा शिक्का देखील पुसला जाऊ शकेल.

प्रबंधाचा विषय नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी असा आहे. त्यामुळे यातून एका विविक्षित कालखंडाचा अभ्यास अभिप्रेत आहे हे निश्चितच आहे. एखादा विशिष्ट कालखंड व त्या आलखंडात निर्माण झालेले साहित्य यांचा

काही एक संबंध हा असतोच कारण समाजात जी परिवर्तने घडतात त्याचा परिणाम त्या काळात निर्माण होणाऱ्या साहित्यावर होत असतो. साहित्याला समाजाचा आरसा म्हणतात ते याच अर्थाने! ज्या वेळी ही परिवर्तने ठळकपणे दिसू लागतात, तेव्हा कालानुरूप हे वेगळे कालखंड मानण्याची प्रथा आहे. हे बदल वाङ्मयाच्या प्रकारानुसार भिन्न भिन्न असे असतात तर काही वेळा ते समांतर असे ही असतात. मराठी कादंबरीच्या संदर्भात विचार करता 1857 ते 1880, 1880 ते 1920, 1920 ते 1960 1960 ते 1990 व 1990 नंतर असे कालखंड मानण्याची प्रथा आहे. हे कालखंड मराठी कथा किंवा कविता या वाङ्मय प्रकारांचा विचार करता काहीसे भिन्न आहेत. कालखंड ही मानवनिर्मित संकल्पना असल्याने हे मानण्याबद्दल अनेक मतभेद असल्याचे ही दृष्टीस पडते. समाजात घडणाऱ्या सर्वच घटनांचा परिणाम वाङ्मय निर्मितीवर होतोच असे नाही, त्यामुळे कालखंड करताना तारतम्याने विचार करावा लागतो. परिवर्तने स्पष्टपणे दिसू लागतात तेव्हाच नवीन कालखंड मानावा लागतो किंवा अशावेळीच नवीन कालखंड मानणे सयुक्तिक असते. नव्वदोत्तर काळात कादंबरी वाङ्मयाचा विचार करता असा कालखंड स्पष्टपणे दिसत असल्याने नव्वदोत्तर हा कालखंड मानणे सयुक्तिक ठरते. ग्रामीण कादंबरीचा प्रारंभीचा प्रवाह हा अत्यंत क्षीण असल्याचे दिसते. 1960 नंतरच्या काळात हा प्रवाह जोमाने पुढे आला. साठोत्तरी काळ हा ग्रामीण कादंबरीच्या स्वरूप निश्चितीचा आणि विस्ताराचा कालखंड होता असे ही म्हणता येते. स्वातंत्र्योत्तर काळात कृषिक्षेत्रात तसेच एकूण ग्रामीण क्षेत्रात अनेक बदल झाले. रस्ता, वीज, पाणी, अशा आत्यंतिक महत्त्वाचा परंतु ग्रामीण समाज ज्यापासून आजपर्यंत वंचित होता त्या गोष्टी गावापर्यंत पोहचल्याने गावाचे जीवनमान पूर्ण बदलून गेले. खेडे व गाव यातील अंतरही कमी झाले. ग्रामीण माणसांचा शहराशी असलेला संपर्क मोठ्याप्रमाणात वाढला. कृषी क्षेत्राचेही आधुनिकीकरण झाले. नवीन यंत्रे, खते, किटकनाशके, शेतीची विविध औजारे उपलब्ध झाली. ट्रॅक्टर, ट्रॅलर यांच्या आगमनाने अजारो वर्षे चालू असलेली बैलांच्या मदतीने केली जाणारी शेती मागे पडली. या ठिकाणी नोंद घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे ऐंशीच्या दशकात ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या त्यामधून हे सर्व बदलत आहे, नष्ट होत होत आहे या बदलचे भाबडे दुःख व्यक्त होताना दिसते. नव्वदोत्तर कादंबरीत मात्र याचा अपरिहार्य पणे का असेना शेतकरी स्वीकार करीत असताना दिसतो. जागतिकीकरणाच्या आगमनानंतर जागतिक स्तरावर जे बदल झाले आणि भांडवली अर्थव्यवस्थेचा फास जसजसा आवळला जाऊ लागला तसतसा येथील शेतकऱ्यांची परिस्थिती अधिकाधिक हलाखीची होऊ लागली. हजारो वर्षांच्या आपल्या कृषिकेंद्रीत व्यवस्थेत शेतकरी हा सर्वांचा पोशिंदा होता परंतु जागतिकीकरणाच्या आगमनानंतर तो मुळासकट उखडून टाकला गेल्याचे दिसते व एकाच वेळी त्याला अनेक

पातळ्यांवर आपल्या अस्तित्वाची लढाई लढावी लागते असेही दिसते. या व्यवस्थेच्या विरोधात लढण्यासाठीचे त्याचे बळ कमी पडत असल्याने तो आत्महत्येच्या दारात पोहचत आहे. आज शेती हा शेतकऱ्यांसाठी फास झाला असून हा सगळा व्यवसायच आतबड्याचा झाला आहे, याची तीव्र जाणीव आपणाला नव्वदोत्तर कादंबरी देताना दिसते. कालखंडांच्या संदर्भात वाङ्मयाचा अभ्यास केल्यास कोणत्या टप्प्यावर वाङ्मयात परिवर्तने ठळकपणे जाणवतात हे समजते त्यामुळे कोणत्या टप्प्यावर नवा कालखंड मानावा याची काही एक कल्पना आपणाला येते. कालखंडाच्या अभ्यासातून समाज परिवर्तने व साहित्य यातील सहसंबंधाचा सूक्ष्म अभ्यास करून काही एक निष्कर्ष काढणे सहज नक्य होते. नव्वदोत्तर काळात वाङ्मयातील परिवर्तने अगदी ठळक झाल्याने नव्वदोत्तर हा कालखंड मानणे सयुक्तिक ठरते व अभ्यासाच्या दृष्टीने ते योग्य असल्याचेही आपणाला दिसून येते.

एखाद्या कालखंडातील एखाद्या वाङ्मयप्रकाराच्या स्वरूपाचे अध्ययन करायचे असल्यास त्या काळातील काही निवडक कादंबऱ्यांची प्रातिनिधिक स्वरूपात निवड करून निष्कर्ष मांडणे वा त्या आधारे त्या कालखंडातील त्या प्रकाराच्या एकूण वाङ्मयाची चिकित्सा करणे सयुक्तिक ठरते. विशिष्ट कालखंडात प्रसिद्ध झालेल्या प्रत्येक साहित्यकृतीचे अध्ययन करणे शक्य नसते म्हणूनच नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांचा अभ्यास काही निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात करून, जे निष्कर्ष हाती आले ते एकूण नव्वदोत्तर कादंबरीच्या स्वरूपासंबंधीचे निष्कर्ष म्हणून मांडले आहेत. हा अभ्यास प्रातिनिधिक स्वरूपाचा असल्याने अशाप्रकारे निष्कर्ष मांडणे योग्यच ठरते. हा अभ्यास आशय आणि आविष्कार अशा दोन्ही पातळ्यावर केला आहे. हा अभ्यास करताना काही प्रमाणके निश्चित करून त्या आधारे हा अभ्यास केला आहे. कोणत्याही कादंबरीचा आशय हा अत्यंत महत्त्वाचा असतो. त्या कादंबरीच्या आशयावरूनच त्या काळातील त्या प्रकारच्या एकूण कादंबरीचे स्वरूप निश्चित होत असते. या निवडक कादंबऱ्यांचा आशयदृष्ट्या अभ्यास करताना, या कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेले जीवनचित्रण, कादंबऱ्यांतून व्यक्त होणारे कालभान व या कादंबऱ्यांतून व्यक्त झालेले जीवनविषयक चिंतन या तीन प्रमुख मुद्द्यांच्या आधारे ही चिकित्सा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात हा अभ्यास अधिक नेमका व सखोल व्हावा म्हणून या मुख्या मुद्द्यांचा अभ्यास त्याची आणखी काही छोट्या छोट्या मुद्द्यांमध्ये विभागणी करून केला आहे व त्यामुळे त्यातून आलेले निष्कर्ष हे एकूण नव्वदोत्तर कादंबरीचे निष्कर्ष म्हणून सांगितले आहेत.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांतील जीवनचित्रणाचा विचार करता, या सर्व कादंबऱ्या कृषिकेंद्रीत आहेत हे निश्चित पणे सांगता येते. कृषिकेंद्रीतता हे जे ग्रामीण कादंबरीचे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणून सांगितले

जाते ते नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांनाही लागू पडते. नव्वदोत्तर काळात बदललेल्या आणि शेतकऱ्यांचे जगणे अशक्य करू पहात असलेल्या परिस्थितीचे वर्णन या कादंबऱ्यांतून होताना दिसते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांतील अनेक कादंबऱ्या या समस्याप्रधान आहेत. या कादंबऱ्यातील समस्यांचे स्वरूप भिन्न भिन्न असले तरी त्या सर्व समस्या कृषिशी संबंधित आहेत हे लक्षात येते. अवकाळी पाऊस असेल, सरकारी व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार असेल, व्यापाऱ्यांकडून होणारी लूट आणि फसवणूक असेल किंवा शेती उत्पादनाला भाव न मिळणे ही असेल. अशा अनेक समस्यांनी ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांचे चित्रण या कादंबऱ्यांतून होताना दिसते. आज शेती करणे जवळ जवळ अशक्य झाले आहे. शेतीतील माणूस कर्जाच्या विळख्यातून बाहेर पडणे अशक्य आहे. एक तर जमिनी विकून टाकणे व शहरात जाऊन मोलमजुरी करणे किंवा आत्महत्या करणे असे दोनच पर्याय आज शेतकऱ्यांसमोर उपलब्ध आहेत. एवढ्या भयाण आणि निराशाजनक स्थितीचे वर्णन या कादंबऱ्या करताना दिसतात. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने शेतकऱ्यांचे कंबरडेच मोडून टाकले आहे. वरवर पाहता या प्रक्रियेने गावचा विकास केला असेच वाटते परंतु सूक्ष्मपणे अभ्यास करतो त्या वेळी या जागतिकीकरणाने शेतकऱ्यांना कसे उद्ध्वस्त केले हे लक्षात येते. या संदर्भात 'चाळेगत' सारख्या कादंबरीतून येणारे अनेक संदर्भ अभ्यासण्यासारखे आहेत. आज शेतीतून चांगले उत्पादन आले तरी देखील शेतकरी सुखी होत नाही कारण उत्पादन चांगले येते तेव्हा मालाचा दर पडतो त्यामुळे शेतकरी कर्जाच्या फेऱ्यात आणखी अडकतो. गोव्या सारख्या छोट्या राज्यात शेतकऱ्यांना आधारभूत किमती सारख्या काही योजनांचा लाभ दिला जातो परंतु मोठ्या राज्यातील शेतकऱ्यांसाठी अशा योजना हे अजून तरी स्वप्नच आहेत. आंदोलने करून देखील शेतकऱ्यांच्या समस्या आज सुटत नाहीत, उलट आंदोलन करणाऱ्यांच्या आयुष्याची ससेहोलपट होते हे या कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून व्यक्त होणारे वास्तव अधिक अस्वस्थ करणारे आणि भयानक असे आहे. आज शेती शेतकऱ्याला जगवू शकत नाही त्याला जगायचे असेल तर दुसरा उद्योगधंदा करावा लागेल हे व्यक्त होणारे वास्तव आजच्य एकूण शेतीची झालेली भयाण अवस्था चित्रित करते. कोणतीच कादंबरी शेतीचे गौरविकारण करताना दिसत नाही. अभ्यासासाठी निवडलेली कोणतीही कादंबरी फक्त शेतकऱ्यांचे दुःखच मांडताना दिसते. या सर्वांची कारणमीमांसा देखील या कादंबऱ्या करताना दिसतात. वस्तुविनियमन पद्धतीवर आधारित अर्थव्यवस्था लोप पावणे व बाजारकेंद्रीत अर्थव्यवस्था उदयाला येणे, नियोजनशून्य पद्धतीने घेतली जाणारी नगदी पिके, शेतीच्या झालेल्या वाटण्या, ढासळलेली एकत्रित कुटुंब व्यवस्था, रासायनिक कीटकनाशके व खते यांचा वाढता वापर, प्रचंड प्रमाणात वाढलेला उत्पादन खर्च, अनियंत्रित पद्धतीने झालेले आधुनिकीकरण, शेतीतील एवढ्या वर्षांची

निसर्ग आणि मानव यांच्या सहचर्याची तुटलेली साखळी, सरकारी क्षेत्रातील व सहकार क्षेत्रात मोठ्याप्रमाणात बोकाळलेला भ्रष्टाचार, अशी अनेक कारणे या कादंबऱ्यांनी अधोरेखित केली आहेत. नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांतून व्यक्त होणाऱ्या दुःखाची जातकुळी नव्वदपूर्व कादंबऱ्यांतून व्यक्त होणाऱ्या कादंबरीतील दुःखाशी नाते सांगणारी असली तरी आता जगणेच अशक्य झाले आहे हे अधोरेखित करणारी आहे. ग्रामसंस्कृतीत समुह भावनेला किंवा या सामुहिकतेला खूप महत्त्व असते परंतु नव्वदोत्तर काळात या सामुहिकतेलाच तडा गेल्याचे आपल्या लक्षात येते. ग्रामीण जनमानस झपाट्याने बदलत असले तरी लोकसंस्कृतीचा प्रभाव ग्रामीण जनमानसावर अजूनही असल्याचे अनेक दाखले या कादंबऱ्यांतून आले आहेत. अनेक लोकविधी, लोकसमज, चालीरीती, यामधून या कादंबऱ्यांतील ग्रामीणत्व नेमकेपणाने अधोरेखित होताना दिसते. गावागावात सर्व गोष्टींमध्ये घुसलेले राजकारण ग्रामीण माणसाला उद्ध्वस्त करण्याचे सर्वात मोठे कारण ठरत आहे हे या कादंबऱ्यांनी व्यक्त केलेले वास्तव सर्वात चिंताजनक म्हणावे असे आहे. आज कोणालाच शेती करावी असे वाटत नाही तर शेतीतून बाहेर कसे पडता येईल याचा विचार तो करताना दिसतो. कोणत्याच शेतकऱ्याला आपला मुलगा शेतकरी व्हावा असे वाटत नाही. शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन संघर्ष केल्यास शेतकऱ्यांना त्यांचा न्याय्य हक्क मिळू शकेल असा आशावाद काही कादंबऱ्या व्यक्त करतात परंतु अनेक कादंबऱ्या शेतकऱ्यांचा संघर्ष हा देखील वांझोटाच ठरतो हेच मांडताना दिसतात. ग्रामीण स्त्रीचा संघर्ष तर अधिक खडतर झाला आहे याचे चित्रण नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांतून होताना दिसते. ‘गावठाण’ सायख्या कादंबरीतून व्यक्त झालेला संघर्ष यादृष्टीने पाहण्यासारखा आहे. येणारा काळ हा अजून जास्त संघर्षाचा असून, शेती करून शेतकऱ्यांचा टिकाव लागणे अशक्यच आहे हेच या कादंबऱ्या पुन्हा पुन्हा अधोरेखित करताना दिसतात.

बदलत्या काळानुसार शेतकऱ्यांच्या आयुष्यात नवनवीन समस्यांची भर पडताना दिसते. आज शेतकऱ्यांच्या मुलांनी शिक्षण घेतले परंतु त्यांचे शिक्षण त्यांना नोकरी देण्यास असमर्थ आहे आणि शिक्षण त्यांना शेतीबद्दल उदास बनविते त्यामुळे बेकारीची समस्या आज मोठ्याप्रमाणात वाढली आहे. बेकारी शेतकऱ्यांच्या मुलांना अनैतिक धंद्यांकडे घेऊन जाताना दिसते. शेतकऱ्यांच्या मुलांना आज मुली मिळणे कठीण झाले आहे कारण शेतकऱ्यांच्या मुलाला आपली मुलगी देण्यास कोणताही बाप तयार होत नाही. आधुनिक शेतीने ग्रामीण भागातील कारागिरांना देशोधडीला लावले आहे हे आणखी एक भयाण असे वास्तव या कादंबऱ्यांमधून चित्रित झाले आहे. कालानुरूप आपल्या पीक पद्धतीत बदल केल्यास त्याचा शेतकऱ्यांना काहिसा फायदा होईल असा आशावाद काही कादंबऱ्या व्यक्त करताना दिसतात परंतु हा स्वर अत्यंत क्षीण असल्याचे दिसते. आजच्या

शेतकऱ्यांच्या या स्थितीला स्वतः शेतकरी, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था या अर्थव्यवस्थेचे पाईक असलेले सरकार, व्यापारी, स्वतःला तज्ज्ञ म्हणून घेणारे कृषी तज्ज्ञ कारणीभूत आहेत, हा निष्कर्ष या अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांच्या अभ्यासातून पुढे येताना दिसतो व हेच वास्तव एकूण सर्वच नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांतून व्यक्त होताना दिसते.

कादंबरी लिहीत असताना त्यामागे लेखकाची काही एक भूमिका असते, दृष्टिकोन असतो, त्याला काही सांगायचे असते व त्या अनुषंगाने तो लिहीत असतो. म्हणजेच कादंबरीच्या निर्मितीमागे लेखकाची चिंतनशीलता असते. ही चिंतनशीलता कधी निवेदनातून, कधी पात्रांच्या मुखातून कधी घटना प्रसंगांच्या वर्णनातून देखील व्यक्त होत असते. चिंतनशीलतेतूनच लेखकाची नैतिक दृष्टी देखील व्यक्त होत असते. अर्थात नैतिकता म्हणजे सामाजाची नैतिक भूमिका नव्हे तर लेखकाची लेखक म्हणून आपल्या लेखनामागे असलेली नैतिक भूमिका. अनेकवेळा लेखकाच्या नैतिक भूमिकेचा समाजाच्या नैतिक भूमिकेशी संघर्ष होताना दिसतो. या संघर्षातूनच परिवर्तनाच्या पाऊलखुणा निर्माण होतात असेही दिसून येते. ज्या कादंबऱ्यांना अशी चिंतनशीलता लाभलेली असते, स्वतःचे असे तत्त्वज्ञान लाभलेले असते त्या कादंबऱ्या कालाच्या पटलावर अक्षर होऊन वावरताना दिसतात. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांतून व्यक्त होणाऱ्या चिंतनशीलतेचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. आज परिस्थिती अत्यंत झपाट्याने बदलत आहे. कधीकाळी कोणी विचारही केला नव्हता अशी परिवर्तने गेल्या काही वर्षांत आपण अनुभवली आहेत. या सर्व पार्श्वभूमीवर आजच्या बदलत्या परिस्थितीचे लेखकांनी केलेले आकलन त्याच्या चिंतनशीलतेतून व्यक्त होताना दिसते. या चिंतनशीलतेचा विस्तृत आढावा तिसऱ्या प्रकरणांत विस्ताराने घेतला आहे. एकूण या सर्व चिंतनशीलतेचा काही एक सारांश सांगायचा म्हटल्यास, नव्वदोत्तर काळातील ग्रामीण कादंबरीचे लेखन ग्रामीण माणसाला केंद्रस्थानी ठेवून त्या माणसाच्या आणि त्याच्या खडतर होत असणाऱ्या जगण्याच्या कळवळ्यापोटी झाले असले, तरी एकूण नव्वदोत्तर कादंबरी म्हणून विचार करता नेमकी अशी एखादी वैचारिक भूमिका घेऊन नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीचे लेखन झाले आहे असे दिसत नाही. काही मोजक्याच लेखकांनी नेमकी भूमिका घेऊन लेखन केल्याचे दिसते. परंतु एकूण सर्वच लेखनामागे सामान्य माणसाच्या उत्थानाचा एक विचार आहे असे मात्र निश्चितपणे म्हणता येते. आजचे समाजवास्तव ही कादंबरी मांडते त्याच बरोबर या परिस्थितीची कारणमीमांसा देखील करते परंतु या सर्वातून वाट कशी काढायची? याचे दिग्दर्शन मात्र ही कादंबरी करीत नाही. अर्थात, हे म्हणत असताना, 'तणकट', 'एसे कुणबी भूपाळ', 'चळेगत' अशा काही कादंबऱ्यांचा अपवाद करवा लागतो, म्हणजे अजून मराठी ग्रामीण कादंबरीला द्रष्टेपण आलेले नाही

असा निष्कर्ष काढता येत असला तरी ज्या सातत्यपूर्णतेने नव्वदोत्तर काळात ग्रामीण कादंबरीचे लेखन होत आहे ते लक्षात घेतल्यास, येत्या काळात ही कादंबरी पुढच्या टप्प्यावर जाईल आणि हा पुढचा टप्पा हा द्रष्टेपणाचा असेल असे आपण म्हणू शकतो, किमान हा विश्वास अभ्यासासाठी ज्या कादंबऱ्या निवडल्या होत्या त्या कादंबऱ्यांनी निर्माण केला आहे.

कोणत्याही कादंबरीची आशय आणि अभिव्यक्ती ही दोन महत्त्वाची अंगे असतात. ग्रामीण कादंबरी देखील याला अपवाद नाही. कादंबरीचा आशय महत्त्वाचा असला तरी वाचकाला आशयाच्या मुळापर्यंत घेऊन जाण्याचे काम कादंबरीची अभिव्यक्तीच करते. अर्थात शब्द हे वाङ्मयाचे महत्त्वाचे अंग असते आणि साहित्याची अभिव्यक्ती ही शब्दाच्या माध्यमातूनच होत असते त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास करताना त्याच्या भाषिक अंगाचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. एकूणच ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता, ग्रामीण कादंबरीची म्हणून काही एक शैली विकसित झाल्याचे आपणाला दिसते. ग्रामीण कादंबरी लेखनाचा विचार करता, बोलीभाषेचा लेखनात झालेला वापर हे ग्रामीण कादंबरी लेखनाच्या शैलीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते. त्यामुळेच ग्रामीण शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी यांचा वापर या लेखनातून झालेला दिसतो. त्याच बरोबर, विविध प्रदेशांतील बोलींचा वापर ग्रामीण कादंबरीत होत असल्याने या शैलीला एक वेगळेपण प्राप्त होताना दिसते. ग्रामीण परिसर, तेथील कृषिकेंद्रीत जीवन, त्या ठिकाणची निसर्गसन्मुखता, लोकपरंपरा या सर्वांच्या संस्कारातून ग्रामीण कादंबरीची लेखनशैली घडल्याचे दिसते. त्यामुळे त्या ठिकाणचे पात्रे, घटना, प्रसंग, यांच्या वर्णनात वेगळेपणा असल्याचे दिसते. म्हणजेच पारंपरिक कादंबरी लेखनाची शैली आणि ग्रामीण कादंबरी लेखनाची शैली यात काही एक फरक असल्याचे दिसते. ग्रामीण कादंबरीची शैली ही अधिक वास्तववादी चित्रण करणारी अशी आहे. ग्रामीण माणसाच्या जगण्याशी एकरूप होऊन ती आकाराला आलेली दिसते.

साहित्याच्या अभिव्यक्तीचा विचार करीत असताना निवेदन, वर्णन, संवाद व भाष्य हे अभिव्यक्तीचे चार महत्त्वाचे घटक असल्याचे दिसते. किंबहुना ही साहित्याच्या अभिव्यक्तीची चार अंगे असेही म्हणता येते. कादंबरीतील प्रवाहीपणा टिकवून ठेवण्याचे, तिची वाचनियता कायम ठेवण्याचे काम कादंबरीतील निवेदन करताना दिसते. अभ्यासासाठी ज्या नव्वदोत्तर कादंबऱ्या निवडल्या होत्या त्यातील काही मोजक्या कादंबऱ्यांचा अपवाद वगळल्यास या कादंबऱ्यांनी निवेदनाच्या पातळीवर काही विशेष प्रयोग केले आहेत असे दिसून येत नाही. बऱ्याच कादंबरी लेखकांनी तृतीयपुरुषी निवेदनपद्धतीचा वापर केला असून काही कादंबऱ्यांतून प्रथमपुरुषी निवेदन आले आहे. आशयानुसार निवेदनाच्या पद्धतीत बदल झाले आहेत असेही आपणाला दिसून

येते. ‘चाळेगत’ या प्रवीण बांदेकर यांच्या कादंबरीत निवेदनाच्या पातळीवर अनेक प्रयोग केल्याचे लक्षात येते. या कादंबरीचा आवाका खूप मोठा असल्याने व आजच्या भीषण वर्तमानाला वेगवेगळ्या अंगांनी भिडण्याचा प्रयत्न लेखक या कादंबरीतून करीत असल्याने, एकच एक निवेदनपद्धती स्वीकारल्यास लेखकाच्या लेखनावर जी बंधने येतात ती झुगारून आशयाच्या समग्रतेची पूर्णपणे भिडण्याच्या अभिनिवेशातून निवेदनातील हे प्रयोग लेखकाने केल्याचे दिसतात. काहीवेळा हे भाषिक प्रयोग सामान्य वाचकाला कादंबरी वाचनापासून दूर नेतात हे ही या ठिकाणी नमूद केले पाहिजे. मनातील दुःखाचे कढ व्यक्त करण्यासाठी काहीकडे ‘महानुभाव लेखन शैलीचा केलेला वापर’ हे सदानंद देशमुख यांच्या ‘बारोमास’ या कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते. निवेदनाच्या पद्धतीत देखील एक लवचीकता असल्याचे दिसते. महत्त्वाचे म्हणजे, हे निवेदनातील प्रयोग कादंबरीला अधिक वाचनीय बनवणारे ठरले आहेत. कथानकाला आकार हा त्यातील पात्रांमुळे प्राप्त होतो, पात्रे नसतील तर कादंबरीतील कथानक आकार घेऊ शकणार नाही त्यामुळे कादंबरीतील भाषिक अभिव्यक्तीचा विचार करीत असताना पात्रे किंवा व्यक्तिरेखा हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक असतो हे अपल्या लक्षात येते. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांचा विचार करता, ग्रामीण जगण्याचे सर्व विशेष घेऊन ही पात्रे कादंबरीत जीवंत झालेली दिसतात. त्याचप्रमाणे कथानकाची आवश्यकता लक्षात घेऊन पात्रांची निर्मिती होते असेही आपला दिसून येते. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांचा विचार करता, बहुतेक कादंबऱ्यांच्या केंद्रस्थानी पुरुषपात्रे असल्याचे दिसते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या एकोणीस कादंबऱ्यांपैकी फक्त दोनच कादंबऱ्या स्त्रीप्रधान आहेत असे म्हणता येईल. या कादंबरीतून येणारी बहुतेक पात्रे ही विविध समस्यांनी ग्रासलेली असून त्यांचा जगण्यासाठीचा संघर्ष सातत्याने चालू असल्याचे दिसते. अनेकवेळा या व्यक्तिरेखा निकाराचा संघर्ष करतात परंतु या बदललेल्या व्यवस्थेसमोर त्या टिकू शकत नाहीत व शेवटी मोडून पडतात. शेवटी त्यांच्या आयुष्याची शोकांतिका होते. स्त्री पात्रांचा विचार करता आत्यंतिक सोशिक अशी वृत्ती, ही नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येते. दुःखाचा भार सोसण्यासाठीच त्यांचा जन्म आहे असे वाटावे एवढी दुःखे त्यांच्या वाटेला येताना दिसतात. ग्रामीण परिसरात आजही स्त्रियांची शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या शोषण होते. दुय्यम स्वरूपाचे जीवन त्यांच्या वाटेला येते. हुंड्यासारख्या प्रथा आजही स्त्रीसाठी शाप होऊन ग्रामीण भागातून वावरताना दिसतात. आपण कायदे करतो परंतु ते फक्त पुस्तकात राहतात ते सामान्य माणसापर्यंत पोहचत नाहीत आणि त्याचे अन्यायग्रस्त जीवन तसेच राहते याचा अनुभव या कादंबऱ्यांतून वारंवार येतो. फक्त स्त्रीपात्रांच्या बाबतीतच नव्हे तर इतर सामाजिक संदर्भातही तो वारंवार येतो. ग्रामीण अवकाश हा ग्रामीण कादंबरीला संमृद्ध

करणारा महत्त्वाचा घटक आहे. एका विस्तृत ग्रामीण अवकाशात अनेक छोटे छोटे अवकाश या कादंबऱ्यांतून येताना दिसतात. या छोट्या छोट्या अवकाशातून हा ग्रामीणतेचा मोठा अवकाश आपल्यासमोर साकार होतो. वेळ, काळ परिस्थिती या सर्वांच्या परिणामांतून कादंबरीतील अवकाश निर्माण होतो. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांचा विचार करता, नव्वदपूर्व कादंबऱ्यां पेक्षा या कादंबऱ्यांतील अवकाश अधिक विस्तृत झाल्याचे दिसते. नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांतून ग्रामीण भागातील शेतकरी, कष्टकरी, कारागीर, स्त्रीया, विविध जाती जमातीतील माणसे या सगळ्यांचे विश्व साकारताना दिसते. त्यामुळे आजच्या नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतून एक विस्तृत अवकाश साकार होताना दिसतो.

कादंबरीच्या अभिव्यक्तीचा विचार करीत असताना कादंबरीतील संवादांचा विचार निश्चितच करावा लागतो. पात्रांचे स्वभावधर्म संवादातून जास्त चांगल्याप्रकारे समजतात. पात्रांच्या मनाचे दर्शन अनेकदा पात्रांच्या संवादातून घडत असते. कथानकाला गती देण्याचे, कथानकातील ताण तोलून धरण्याचे काम कादंबरीतल संवाद करताना दिसतात. विचार प्रतिपादनाचे महत्त्वाचे कार्य हे देखील कादंबरीत मुख्यतः संवादाच्या माध्यमातूनच साधले जाते. त्यामुळे कादंबरीच्या रचनेत संवाद हे महत्त्वाचे असतात. पात्रांची मानसिक स्थिती, त्यांच्या जीवनाबद्दलच्या धारणा, त्यांचे जीवनविषयक चिंतन हे सर्व समजून घेण्यासाठी त्यांचे इतरांबरोबर व काहीवेळा स्वतःसोबत देखील होणारे संवाद खूप महत्त्वाचे असतात. लेखकाचे भाष्य म्हणजेच कादंबरीतून लेखकाचे जीवनविषयक व्यक्त झालेले चिंतन असते. याचा ऊहापोह अगोदरच झालेला आहे तरी थोडक्यात सांगायचे तर, वर्तमान परिस्थिती, माणसाला भेडसावणारे प्रश्न, एकूणच त्याच्या जगण्यासंबंधी निर्माण झालेले प्रश्न, बदलते वास्तव आणि त्यातून निर्माण झालेले किंवा होऊ शकणारे प्रश्न या सर्वांबद्दलचे लेखकाचे विचार म्हणजेच लेखकाचे भाष्य. हे भाष्य करण्यासाठी लेखकाने वेगवेगळ्या शैलीचा वापर केलेला असतो. अनेकवेळा प्रसंगानुरूप तर कधी सूचकपणे, कधी पात्रांच्या वर्तनातून तर कधी निवेदनातून, लेखक हे भाष्य करीत असतो. लेखकानुसार या भाष्याची शैली बदलते असेही म्हणता येते. ‘ऐसे कुणबी भूपाळ’ सारख्या कादंबरीत अगदी हरिभाऊंच्या पद्धतीने निवेदनातूनच लेखक आपले भाष्य करताना दिसतो तर ‘तणकट’, ‘बारोमास’, ‘चाळेगत’ अशा काही कादंबऱ्यांतून वेगवेगळ्या क्लुप्त्या लढवून हे जीवनविषयक भाष्य केले आहे असे दिसून येते. ‘चाळेगत’ मधील संकासुराची प्रतिकात्मकता, ‘बारोमास’ मधील महानुभाव शैलीचा डायरी सदृश केलेला वापर किंवा ‘तणकट’ मध्ये संवादाचे माध्यम वापरून हे भाष्य करण्यात आले आहे. एकूणच ग्रामीण कादंबरीच्या अभिव्यक्तीचा विचार करीत असताना, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतून अभिव्यक्ती संदर्भात काही मोजक्या

लेखकांचा अपवाद वगळता प्रयोगशीलता दिसून येत नाही. कादंबरीतील आशय नेमकेपणाने वाचकांपर्यंत पोचेल अशा प्रकारची भाषिक अभिव्यक्ती साधण्यात मात्र या कादंबऱ्या यशस्वी ठरल्या आहेत असे निश्चित म्हणता येते.

एकूणच 'नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी' एक चिकित्सक अभ्यास: निवडक कादंबऱ्यांच्या संदर्भात या विषयावर प्रबंध लेखन करित असताना, जे काही निष्कर्ष हाती आले त्याची सांगोपांग मांडणी त्या त्या प्रकरणांमध्ये त्या त्या प्रकरणाच्या अनुषंगाने केली आहे. समारोपात सूत्र रूपाने निष्कर्षांची मांडणी करताना, अस्पर्शित राहिलेल्या या संदर्भातील काही मुद्द्यांना स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या अभ्यासातून नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीच्या अभ्यासाला एक नवीन परिमाण मिळेल असा विश्वास वाटतो.